

TANDI LAJOS

„Extra Hungariam...”

HÁROM KÖNYV NEMZETTUDATUNK HORIZONTJÁRÓL

Hogyan illeszkedik be a közép-kelet-európai régió Európa és a világ egymástól kölcsönösen, bár nem egyforma mértékben függő térségeinek rendszerébe? Hol van Magyarország helye a Duna-táj gazdasági, politikai és kulturális struktúrájában? Újkori történelme során miként változott a játéktere, melyen szabad mozgástér kínálkozott? Különböző korok hazai közvéleménye, illetve a tudósok és politikusok vajon reálisan értékelték-e az ország lehetőségeit, amikor áhított célként a nyugat-európai fejlődési trendhez való kapcsolódást tűzték ki Magyarország számára?

Az utóbbi évek meg-megújuló közéleti-szakmai vitáihoz gyakran tették fel ezeket a kérdéseket a társadalomtudományok szerteágazó területein dolgozó kutatók, és számos kiadvány is napvilágot látott e tárgykörben. Ehelyütt három könyvet szeretnék kiemelni az 1988-ban megjelentek közül: Ágh Attila: *„Népek hazája, nagyvilág...”* (Akadémiai Kiadó); Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra, kulturált nemzet, 1967—1987* (Kossuth Könyvkiadó); valamint Papp Zsolt: *Kormetszetek* (Kossuth Könyvkiadó) című írásait.

A filozófus-politológus, a történész és a szociológus más-más oldalról közelíti meg a valóságot. A számára izgalmas kérdéseket sajátos, rá jellemző szemszögből vizsgálja. Ágh Attila az egésztől, a világrendszer-elmélet fejlődésének elemzésétől jut el a részig, hazai lehetőségeink felvázolásáig a *„Népek hazája, nagyvilág...”* című munkájában. Írása hiánypótló kézikönyv az eszmétörténet tanulmányozó kutatók számára, ugyanakkor közérthető nyelvezete és áttekinthetősége lehetővé teszi, hogy szélesebb olvasóközönséghez is eljusson. A könyv azonban nem tekinthető a világrendszer-elmélet fejlődése pusztán kritikai áttekintésének, hiszen a szerző továbbgombolyítja a neves külföldi és részben hazai kutatók által felvetett gondolati szálakat, és következtetései önmagukban is figyelemre méltóak. Ágh Attila Polányi Károlynak, a világrendszer első magyar tanulmányozója emlékének ajánlja a mottóban művét. A hazai nyilvánosság előtt, leszámítva a szakmabelieket, a méltatlanul alig ismert Polányi volt ugyanis az első tudós, aki ezt az elméletet modern formájában *„The Great Transformation”* című munkájában felvetette. Az ő munkásságára támaszkodva született meg a hetvenes években a világrendszer-szemlélet Immanuel Wallerstein által vezetett iskolája, amely Ágh írásának középpontjában áll. Az új irányzat kialakulását a szerző a második világháború utáni társadalomtudományi fejlődés egyik alapvető paradigmaváltásaként értékeli, majd felhívja a figyelmet az ezzel szinte egy időben jelentkező másik tendenciára, amely az állam és politika sajátos dinamikájú, viszonylag autonóm és növekvő mozgásterét igyekezett megragadni. Munkájában Ágh Attila a világrendszer-elméletre koncentrál, de ellentétként megtartja a másik nézőpontot is, hiszen a két irányzat kölcsönös egymásrahatásban és vitában fejlődött, az egyik tárgyalhatatlan a másik nélkül.

A világrendszer-szemlélet kialakulását a könyv a 18. századi klasszikus polgári elméletekig (Smith és Ricardo) vezeti vissza, majd röviden tárgyalja a Marx által összefoglalt 19. századi forradalmi gondolatok jelentőségét mint az új elmélet második nagy hullámát. Ezek a világrendszer-szemlélet kialakulása irányába tett lépések azonban nem hoztak áttörést a klasszikus polgári nemzetcentrikus szemléleten.

A valóban új megközelítések megszületéséhez szükség volt arra a sajátos közegre, amely a második világháború után jött létre, a szerző megfogalmazásában: „az egy világgazdaság, a két katonai világszövetség és a három társadalmi-politikai rendszertípus (a szocialista és a kapitalista mellett a fejlődő országok köztes társadalmi rendszereinek végtelen tarkasága) sajátos ellentmondásainak komplexitása” kialakulására.

Az igazi elméleti paradigmaváltást végül azoknak a második világháború utáni nagy társadalmi mozgalmaknak a tanulmányozása hívta életre, amelyek alapján érintik és fenyegetik a kapitalista világrendszert. Így fordult a teoretikusok figyelme egyre következetesebben a rendszerellenes (anty-systemic) erőkre és változásokra, főként pedig a harmadik világra. Az e régiókban forradalmi átalakulásokat jósoló elméletek azonban a nyolcvanas évekre szembetalálták magukat az egyre jobban kiteljesedő globális válsággal, amely igen gyorsan szertefoszlatta a rendszerellenes erők közeli győzelmével kapcsolatos reményeket. Ráadásul azt is tapasztalniuk kellett, hogy az eddig „különálló világgazdaság” kialakítására törekvő szocialista országok is a kapitalista világgazdaságba való integrálódás útjára kényszerülnek, vállalva az ezzel járó elméleti és ideológiai megrázkódtatásokat. A világrendszer-elmélet képviselői ezért a nyolcvanas évek elejétől a világkapitalizmus válságával, a fejlett tőkés országok rendszerellenes erőivel kezdtek el foglalkozni. Napjainkban e tendencia formálódásának lehetünk tanúi.

Agh Attila könyve szigorú logikai rendbe szedve, az új gondolatok geneziséét kutatva vezeti végig az olvasót a világrendszer-elmélet fentebb vázolt fejlődési vonalán. Megismertet az irányzat főbb képviselőinek gondolataival és műveivel, ami annál is inkább hasznos, mivel ezeket az alapmunkákat a magyar könyvkiadás meglehetősen mostohán kezeli. Így aztán az érdeklődő vagy kénytelen megelégedni az eddig megjelent néhány írással, vagy beülhet valamelyik fővárosi nagy könyvtárba, ahol a keresett művek egy része eredetiben fellelhető. Ennek következtében nem csodálkozhatunk azon, hogy a „nagyvilág”-ban való gondolkodás oly nehezen nyer tért közgondolkodásunkban, ahol még mindig a „magukba zárkózó, nemzetcentrikus nézetek dominálnak” — írja a szerző. A világrendszer tudatának hiánya, a világgazdaság alapvető fejlődési tendenciáinak figyelmen kívül hagyása a fejlődés újabb görceihez és zsákutcaihoz vezet. Egyet kell értenünk Agh Attilával abban, hogy a világrendszer-elmélet „rólunk szóló mese” és hogy „a mai magyar helyzet megértéséhez, még inkább mint bármikor, az egész világrendszer elméletére” van szükségünk.

A „nagyvilág” mozgató rugóinak és belső törvényszerűségeinek megismerése nemcsak napjainkban fontos. A 19—20. század legkiemelkedőbb magyar politikusai és gondolkodói vigyázó szemüket mind az utolérni vágyott nyugati fejlettségi szintet, a haladást jelképező Párizsra vetették. Azzal együtt tették ezt, hogy számukra „az emberi, közösségi szerveződés csúcspontját a *nemzeti* keretek” jelentették, és legfőbb hivatásuknak a nemzet szolgálatát tekintették. Az e gondolatkörben mozgó magyar középosztálynak a kultúra szervezésében és irányításában kulcsszerepet játszó személyiségeivel és rétegeivel foglalkoznak azok a tanulmányok, amelyeket *Glatz Ferenc* a *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet, 1867—1987* című tanulmánykötetébe válogatott. Értékelése mércéjét az adta: „vajon ki, kik mennyire járultak hozzá a mai magyar élő kultúra, intézmény, épület, igazgatás, ember együttesének kialakulásához”. Azt kutatja, hogy a provincializmus, az „ősi nemzeti hibák” mellett milyen európai színvonalon mozgó elem fedezhető fel a polgári magyar középosztály gondolkodásában.

A kötet a szűk történész szakma számára nem mond újat, hiszen kizárólag eddig már megjelent vagy előadásként elhangzott írásokat tartalmaz. Hasznos viszont, hogy Glatz Ferenc gondolatait, kutatási eredményeit a nemzet és kultúra kérdésköréről egy kiadványban tette hozzáférhetővé a kiadó, hiszen a szerzőt az utóbbi években tudományszervezőként és kultúrpolitikusként is megismerhettük.

Egyértelműen nyert a könyv megjelenésével a nem szakmai olvasóközönség, mert közérthető formában és élvezetes stílusban s ugyanakkor szaktudományos

pontossággal megírt tanulmányokat kap kézhez egy olyan témaköréről, amely méltán tarthat igényt széles közérdeklődésre.

A kötet első tanulmánya, mintegy bevezetőként, történetírásunk több rétegű hagyományanyagának elemzésére vállalkozik. A több ponton kérdéseket felvető marxi történetfilozófiai alapok áttekintése után felvázolja polgári történetírásunk legfontosabb vonulatait, bemutatva az állami adminisztráció, a gazdaság és a társadalom egymásra hatását, a településtörténet vagy éppen a szociológia problémakörét előtérbe állító irányzatokat. Meggyőző erővel bizonyítja, hogy „új szintézisre van szükség” a polgári tudomány ragyogó szakmai felkészültsége, valamint a marxi, „mindent kritikailag vizsgálni és kritikailag megőrizni, felhasználni akaró gondolkodási módszer” között. Csak így leszünk képesek megválaszolni az új típusú, „glóbuszszintű” kérdéseket, melyeket a 20. század vége szegez szembe történettudományunkkal — írja Glatz Ferenc.

A magyar nemzeteszme társadalomtörténetéhez szolgáltat fontos adatokat a „Polgári fejlődés, nacionalizmus, asszimiláció a XIX. században” című írás. Glatz Ferenc ebben a tanulmányában elsősorban a főváros népességstatisztikai adatainak elemzése alapján megállapítja, hogy a magyarországi polgárosulás hordozói — a magyar társadalom belső struktúrájából következően — nagyrészt gyorsan asszimilált nem magyar népelemek voltak. A szerző társadalomtörténeti kutatásai azokhoz a Ránki György, Hanák Péter és más szakemberek nevével fémjelezhető munkálatokhoz kapcsolódnak, melyeknek első összefoglaló írásai a Történelmi Szemle 1962. évi 3–4. számában láttak napvilágot. E munkák azt a törekvést tükrözték, hogy egy adott történelmi korszak történéseit teljes komplexitásukban kell vizsgálni, és a politikátörténet leírása mellett különös figyelmet kell fordítani a társadalom belső struktúrájának alakulására, az embereket foglalkoztató és cselekvéseiket befolyásoló eszmék tanulmányozására, és mindezek mellett a mindennapi élet látszólag lényegtelennek tűnő rezdüléseinek és szokásainak bemutatására.

Glatz Ferenc történész érdeklődése — mint ez a jelen tanulmánykötetből is kitűnik —, elsősorban a dualizmus és a Horthy-korszak társadalom- és eszmetörténeti kérdéseire irányul, különös tekintettel a középrétegek és ideológiáik szerepére. Több, igen színvonalas és kitűnő stílusú tanulmányt szentelt ezen belül kiemelkedő kultúrpolitikusok és történészek arcképvázlatának, melyek közül négyel találkozhat a kötetben az olvasó. Domanovszky Sándor, Szekefű Gyula, Hóman Bálint és Hajnal István pályarajzának megalkotása lehetőséget nyújt a szerző számára, hogy felkutassa e meghatározó tudóseyéniségek gondolati örökségében a máig ható, illetve a napjainkban is megőrzendő elemeket. A másik feladat, amelyet Glatz Ferenc valamennyi ilyen tárgyú tanulmányában igyekszik felvállalni az, hogy megpróbálja kibogozni a tudomány és a kultúra, illetve a hatalom és a politikai elit közti kapcsolatok összekuszálódott szálait. Teszi ezt azzal a meggyőződéssel, hogy írásai hozzájárul a dualista, de főként a Horthy-rendszer belső működési mechanizmusának és jellegének jobb megismeréséhez.

Glatz Ferenc könyvének két utolsó írása a felszabadulásunkat követő évek történeti-politikai gondolkodásával és történetírásával foglalkozik. Elemzi az alapokat, amelyről a tudomány elindult, azaz a polgári korszak ideológiai intézményeit. Megállapítja, hogy „a polgári állammechanizmus képes volt a maga uralmi rendszerének megfelelően működtetni a szaktudomány és politikai ideológia legitimitációs kapcsolatrendszerét”, majd kimutatja, hogy ugyanezt hozta létre igen rövid átmeneti időszakot követően a hatalomra jutott Magyar Kommunista Párt is. A történettudomány erőteljes átideologizálásának természetesen megvoltak a maga káros szakmai következményei, mint erről a kötet utolsó tanulmányában olvashatunk.

Glatz Ferenc írásai több továbbgondolásra érdemes kérdést vetnek fel, kötete az 1988-as év legkeresettebb kiadványai közé tartozik.

Közös gondolkodásra csábítanak Papp Zsolt elmúlt években, zömmel az Élet és Irodalom és a Kritika hasábjain megjelent írásai is, melyeket a szerző most válogatott egy kötetbe *Kormetszetek* címmel. Papp Zsolt munkáit már annak idején, mikor napvilágot láttak, széles közérdeklődés kísérte, és ha lehet, még a mainál is

nehezebben lehetett azokhoz az ÉS-számokhoz hozzájutni, amelyekbe írt. Mindig rátalált ugyanis azokra az alapkérdésekre, amelyek a „levegőben lógtak”, és első-sorban a humán értelmiséget foglalkoztatták. Az alapos filozófiai és szociológiai felkészültséggel rendelkező gondolkodó mindig szélesebb nemzetközi vagy történeti összefüggésekbe ágyazva exponálta a problémákat, szembeszállva a közgondolkodásunkat helyenként és időnként jellemző magunkba zárkózó tendenciákkal, a provincializmussal. Megközelítése ebben a vonatkozásban párhuzamba állítható Ágh Attilának a legújabb könyve kapcsán vázolt gondolkodásmódjával, aki az elsők között foglalt állást a „nagyvilág”-ban való gondolkodás létszükséglete mellett.

Papp Zsolt kötete két nagyobb egységre tagolódik. Az első rész tíz tanulmánya a hazai közgondolkodás és eszméletörténet egyes 1945 utáni jelenségeibe vezeti be az olvasót. Ismét kézbe vehetünk egy kitűnő Bibó-elemzést még 1980-ból, majd nosztalgizhatnánk a „boldog hatvanas évek”-ről, ha a szerző hagyná, és nem érzékeltené a korszak árnyoldalait is, aztán pedig elmerülhetünk az „elszalasztott évtized”, a hetvenes évek hangulataiban. Papp Zsolt kimutatja, hogy miközben a gyakorlati tennivalókban az ország lekéste a világgazdasági szerkezetváltáshoz való alkalmazkodást, a gondolkodásban, „a történeti, múltidéző és jelenkutató valóságfeltárásban [...] hiteles társadalomismeret érik”, amely előkészíti a nyolcvanas évek kényszerítő változásait. A váltások természetesen nem járnak fájdalom és zavarodottság nélkül. Korábban megingathatatlanak vélt értékek kérdőjeleződnek meg, és kimondhatatlan érvek és perspektívák fogalmazódnak meg napjaink tudományos vitáiban és a tömegtájékoztató különböző fórumain. Ezekbe a disputákba „kóstolhatunk bele” a kötet további öt esszéjét forgatva.

Papp Zsolt könyve második részének tanulmányai a mai nyugati társadalmak újonnan feltűnt mozgalmait, ideológiáit és politikai irányzatait ismertetik meg. Felhívják a figyelmet a különböző újbaloldali, alternatív és környezetvédő mozgalmak elméleteiben felfedezhető új megközelítésekre, illetve korábbi ideológiai tételek újjáéledésére, a marxizmus újragondolására tett nyugat- és kelet-európai kísérletekre és az ezzel párhuzamosan jelentkező konzervativizmus és neoliberalizmus gyökereire. A kötet írásaiból nyilvánvalóvá válik, hogy „a központi politikák, a mindent átfogó elképzelések és tervek, a nagyra nőtt s uniformizáló megoldások kora lejárt”. Az „átfogó és kollektíven jövőt kereső” gondolkodásnak pedig „az alulról építkező és önszervező társadalom” dinamizmusára kell épülnie.

Ágh Attila, Glatz Ferenc és Papp Zsolt új könyveit jó szívvel ajánljuk mind a szakmai közvélemény, mind a széles olvasóközönség figyelmébe, annak reményében, hogy a közös gondolkodás hozzájárul majd a bennük felvetett kérdések megválaszolásához.

SZABÓ ANNAMÁRIA